

Ярослава Верменич (м. Київ)

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,

завідувач відділу історичної регіоналістики

Інституту історії України НАН України

E-mail: verrosla@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

Територіально-структурні процеси в Україні у контексті теорій регіоналізму

Мета статті полягає у необхідності осмислення історичних витоків регіональної поляризації в Україні в основі якої перебуває складна взаємодія різноманітних регіоноутворюючих чинників – геополітичних, етноісторичних, мовно-культурних, релігійних. Вбачається доцільним довести, що процеси глобалізації та інтеграції не лише супроводяться такими ж потужними проявами регіоналізації та локалізації, але й своєрідно переплітаються з ними, утворюючи інноваційні мережі й нові проблемні поля. **Наукові підходи** базуються на застосуванні методологічних засад дослідження циклічності політико-географічних змін територіальної еволюції держави та їх впливі на геополітичні процеси в Україні. Пріоритетним у науковому пошуку виявився принцип антропологізму, відповідно до якого увага зосереджується на менталітеті людей, символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. **Наукова новизна** статті визначається акцентуванням уваги на необхідності обов'язкового врахування дихотомії глобальних доцентрових і регіональних відцентрових процесів в контексті формування концептуальних засад та вироблення стратегічних домінант регіонального розвитку. В контексті теорій регіоналізму запропоновані методологічні підходи до удосконалення сучасної регіональної політики, наголошено на ролі регіоналістики в осмисленні регіональних проблем та моделюванні оптимального регіонального устрою.

Висновки. Концептуалізація історичної регіоналістики створила «горизонтальний» вимір соціокультурних досліджень, який передбачає розгляд суспільства у вигляді сукупності територіально-структурованих одиниць з сутнісними характеристиками та ознаками, що піддаються порівнянню і ранжуванню відповідно до просторової шкали. Під таким кутом зору регіони вивчаються і як об'єкти регіональної політики центру, і як унікальні, постійно видозмінювані суб'єкти, які самі себе «вибудовують» і створюють власні просторові образи. Завдання формування загальноєвропейського простору, в який прагне увійти Україна, ставлять високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики і її модифікованих з урахуванням місцевих особливостей варіантів, уважного осмислення не лише реалій сучасного регіонального поділу праці, але й історичного підґрунтя регіоналізації. Нове осмислення територіальності – з відтворенням у певних просторових межах специфічних особливостей соціального й культурного простору, з особливим акцентом на співвідношенні центральності та периферійності – є запорукою переміщення фокусу регіональної аналітики від лінійних підходів до визнання асиметричності і асинхронності просторового розвитку, самоцінності території не як фону, а як активного чинника соціальних трансформацій.

Ключові слова: територіальна структура, соціокультурний простір, регіоналістика, теорії регіоналізму, геополітичні процеси, регіональна політика, ментальність.

Yaroslava Vermenych (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, Professor, Correspondent Member of the NAS of Ukraine

Head of the department of historical regionalism

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: verrosla@gmail.com

ORCID:0000-0002-4445-9492

Territorial and structural processes in Ukraine in the context of theories of regionalism

The purpose of the article is the need to comprehend the historical origins of regional polarization in Ukraine, which is based on the complex interaction of various regional factors – geopolitical, ethnohistorical, linguistic, cultural, religious. It is considered appropriate to prove that the processes of globalization and integration are not only accompanied by the same powerful manifestations of regionalization and localization, but also intertwine with them, forming innovative networks and new problem fields. Scientific approaches are based on the application of methodological principles of studying the cyclical nature of political and geographical changes in the territorial evolution of the state and their impact on geopolitical processes in Ukraine. Priority in the scientific search was the principle of anthropology, according to which attention is focused on the mentality of people, symbols and values, which are often based on regional differences. The scientific novelty of the article is determined by emphasizing the need to take into account the dichotomy of global centripetal and regional centrifugal processes in the context of forming conceptual foundations and developing strategic dominants of regional development. In the context of theories of regionalism, methodological approaches to the improvement of modern regional policy are proposed, the role of regionalism in understanding regional problems and modeling the optimal regional system is emphasized. Conclusions. The conceptualization of historical regionalism has created a “horizontal” dimension of socio-humanitarian research, which involves the consideration of society as a set of territorially structured units with essential characteristics and features that can be compared and ranked according to the spatial scale. From this point of view, the regions are studied both as objects of the regional policy of the center, and as unique, constantly changing subjects who “build” themselves and create their own spatial images. The task of forming a common European space, which Ukraine seeks to enter, places high demands on the development of a universal theory of regionalism and its modified options taking into account local peculiarities, careful understanding not only of the realities of modern regional division of labor but also the historical basis of regionalization. A new understanding of territoriality – with the reproduction within certain spatial boundaries of specific features of social and cultural space – is the key to shifting the focus of regional analytics from linear approaches to recognizing asymmetry and asynchrony of spatial development, self-worth of the territory not as a background, but as an active factor of social transformations.

Key words: territorial structure, sociocultural space, regional studies, theories of regionalism, geopolitical processes, regional policy, mentality.

Загострення турбулентності сучасного світу спричиняє помітну актуалізацію проблеми співвідношення глобалізму й регіоналізму. Зазвичай глобалізм розглядається як ідеологія глобалізації, неоліберальна модель останньої, орієнтована на уніфікацію життєвих світів і поширення західних стандартів. Саме на цих принципах формуються підвалини сучасної геополітики. Але на наших очах відбувається становлення як мінімум чотирьох глобальних полюсів – європейського, американського, близькосхідного й азійсько-тихоокеанського. Цікаво, що моделі «великих регіонів» вибудовуються на основі подібного членування світового простору. Тому глобалізм і регіоналізм доцільно розглядати не стільки як антиподи, скільки як взаємодоповнювані категорії. Власне, ці дві конкуруючі форми модернізації однаковою мірою визначають контури сучасного суспільного простору.

Загальна тенденція впливу глобалізації на світ-системну структуру полягає у збільшенні потенціалу взаємопов'язаності й взаємозалежності. Частково стертими виявляються грані між внутрішнім й зовнішнім просторами держав, а відтак, і між внутрішньою та зовнішньою політикою. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації й культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів – із відповідним розширенням «простору можливостей». У зовсім новому вимірі постає проблема взаємодії простору-часу, створюючи «ризик різночасовості», у зв'язку з чим цілком обґрунтованими визнаються сучасні підходи до дослідження генетико-еволюційного розвитку національних держав на основі усвідомлення «залежності від пройденого шляху»¹. Суспільство в будь-якому разі є заручником попередніх стадій свого розвитку. При цьому

¹ North D. Institutions, institutional change and economic performance. – New York, 1991.

регіональна специфіка завжди доповнюється міжрегіональними спільними рисами, а регіональна диференціація формується історично, в руслі еволюції та трансформації усього культурного простору країни – суперечливого, але єдиного. Культурний код регіону знаходиться у прямій залежності від стану збереженості історичної й духовної спадщини, традицій, пов'язаних із національними особливостями способу життя й соціальної поведінки, історичного минулого країни.

Україна у контексті глобалізації має доволі непоказний вигляд. Перейти у розряд «глобалізованих держав» їй заважають, окрім збройного конфлікту, розшарування суспільства, високий ступінь корупції й «тінізації» економіки, диспропорції регіонального розвитку, різні орієнтири регіоналізації за вектором «Схід – Захід» тощо. А також відсутність належної взаємодії між владою і громадянським суспільством. Натомість Україна являє собою ідеальний об'єкт для практичної перевірки теорій регіоналізму. Сформувавшись на стику трьох цивілізацій – західної, православної та ісламської, вона зіткнулася із проявами регіоналізму раніше, ніж встигла сформувати власну державність.

Територіальна еволюція України відзначається стадіально-циклічним характером політико-географічних змін. Циклічність пов'язана з чергуванням територіального розширення та стискування, особливо на західних і південно-західних рубежах. Для часів Київської Русі притаманна тенденція розширення, далі почався процес стискування і розпорошення у складі сусідніх держав. Новий етап розширення української території був пов'язаний із геополітичними змінами кінця XVIII ст. у Східній і Центральній Європі, зокрема поділами Польщі, а новий етап стискування – з розчленуванням земель України на початку XX ст. між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Саме ці чергування розширення і стискування і створили історико-географічну «концентричність» сучасної України.

Нині, щоб уявити собі межі політичного простору України в історичній ретроспективі, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежу-

вання двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і Переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О.Вишняком, практично лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає часів Інґварсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Інґварсонів X–XIII століть або кордонів Великого Князівства Литовського та Кримського ханства XIV–XV століть. Це приблизна межа між автотонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть². У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури. Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні постійних конфліктів, формувало стереотипи стабільної боєготовності, з одного боку, і виживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Регіональний чинник за таких умов став системоутворюючим стрижнем, який справляв вирішальний вплив на «просторовий» вимір локальної історії. Не випадково в українській історіографії час від часу зринають ідеї визначення його як домінанти формування загальнонаціонального наративу. Такий, територіальний у своїй основі, підхід дав би змогу органічно вписати у контекст історії України, приміром, історію Кримського ханства чи тих земель, які в різні часи були відторгнуті від українського етнічного масиву. А також простежити довготермінові наслідки геополітичних впливів на різні частини майбутньої України, які зумовлюють її нинішню регіональну строкатість.

Очевидно, однак, що без усвідомлення глибинних витоків українського регіоналізму неможливо відтворити ані адекватну картину минулого українських земель, ані етапи національного

² Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

самостворення у рамках двох останніх століть. Одне лиш «зняття» фактора порубіжності із південного регіону перетворило ареал кочівництва й запустіння у потужну базу промислового розвитку. Могутні процеси урбанізації забезпечили зовсім нове обличчя Нижнього Подніпров'я й Причорномор'я, величезні поклади кам'яного вугілля створили феномен Донбасу, найбільшим містом Півдня Росії стала Одеса. Ці процеси не тільки змінили вісь традиційного територіального розселення на українській етнічній території (ареали міського розселення змістилися на схід і південь), але й спричинили своєрідну «деетнізацію» новоосвоєного регіону. В міру посилення російських впливів на південному сході вони виразно слабшали у Галичині. Це стимулювало інтеграційні зусилля організованого українства в обох частинах України. Але вони виявилися недостатніми для консолідації українців навколо ідеї самостійного політичного існування; ідеї федерації й незалежності за умов гострих революційних катаклізмів все ж програвали на фоні ідеології «єдиненеділімства». Зросійщені міста якщо й підтримували ідеї автономізму, то без українського фундаменту.

Більшовики, яким вдалося використати ідеї централізму для відновлення єдності колишньої імперії, до регіоналізму виявляли амбівалентне ставлення. Під час Української революції вони жорстко викоринювали регіоналістські прояви у «нелояльних» до них територіях і не мали нічого проти радянських маріонеткових республік. Після її завершення була зроблена ставка на жорстку централізацію всередині правлячої партії і на своєрідний квазіфедералізм у державному будівництві. Зрештою старі принципи районування були відкинуті, але серія територіальних реформ 1920 – 1930-х рр., що проводилися під гаслами «розукрупнення», звелася практично до реанімації губернської структури з новими назвами адміністративно-територіальних одиниць. Уведення етнічного принципу у конструкцію державного будівництва створило для більшовиків чимало утруднень і зрештою зумовило крах усього соціалістичного експерименту. Якщо додати до цього, що інтеграція західноукраїнських земель в радянську систему відбувалася менш як у півстолітньому часовому діапазоні і не без помітних ускладнень, можна

загалом поділити погляд багатьох фахівців на український регіоналізм як на «стан культурно-політичної поляризованості»³.

Система територіальної організації в Україні являє собою досить аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Сучасні політичні події вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння Сходу і Заходу – реальність, з якою владні структури повинні рахуватися постійно. Регіональні еліти віддають перевагу різним стандартам націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Найглибша основа цієї поляризації – соціально-економічна строкатість, інфраструктурна різнорівневність, серйозні диспропорції у рівнях людського розвитку. За обсягом валової доданої вартості та розміром середньої заробітної плати показники між регіонами суттєво різняться. Звідси високий ступінь соціального відторгнення у найменш урбанізованих областях, скорочення зайнятості, високі цифри міграційної активності тощо. Всі ці перекося виникли, зрозуміло, не сьогодні; більшість з них є результатом складної геополітичної гри, в епіцентрі якої Україна опинялася у різні періоди свого буття. Складна взаємодія регіоноутворюючих чинників – геополітичних, етноісторичних, мовно-культурних, релігійних, з одного боку, і господарсько-економічних, політичних, демографічних, екологічних, з другого – зумовила специфічний, обтяжений «оборонно-захисними» тенденціями, тип внутрірегіональних і порівняну слабкість «горизонтальних» міжрегіональних зв'язків. Внаслідок бездержавності і розчленованості України вертикаль «центр–регіон» визначала характер цих останніх значно більшою мірою, ніж природний міжрегіональний обмін ресурсами і культурними надбаннями.

Не випадково саме теорії центр-периферійних відносин, зокрема центр-периферійні

³ Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. – Вип. 3. – К., 2006. – С. 69-91.

концепції С.Роккана та І.Валлерстайна справили помітний вплив на розвиток вітчизняної регіоналістики. За Т.Татаренко, відповідно до моделі С.Роккана при дослідженні процесів регіоналізації в Україні можуть бути виділені такі напрями: структуризація політичного простору на центр («пояс міст») і периферію; поділ території на внутрішню і зовнішню, тобто на «регіони – фаворити» з індустріально-культурними центрами і «регіони – аутсайтери»; аналіз периферії як елемента політичного процесу. Звертаючи увагу на ті процеси розвитку регіональної просторової політичної системи, які стали наслідком завоювань, приєднань і втрат, виникнення та зникнення локалітетів, дослідниця розглядає регіональну конгруентність як віддзеркалення балансу сил регіональних фрагментацій та інтеграції. Особливо наголошується на доцільності використання моделі «центр – периферія» при дослідженні політичного районування й електоральної географії. За браком розробленої сітки політичних регіонів України орієнтуватися доводиться на економічні регіони – з врахуванням їх політичної значимості і каналів доступу до влади⁴.

Економісти при дослідженні територіально-структурних процесів звертають увагу насамперед на виниклі в процесі еволюції соціально-економічні диспаритети, що порушують пропорційність структури господарства. Понятійний тезаурус при цьому доволі різноманітний. М.Долішній наводить (із зазначенням авторства) такий ряд споріднених термінів: диференціація, асиметрія, диспропорція, нерівності (нерівномірності), регіональна поляризація, регіональні відмінності. Всі вони тією чи іншою мірою фігурують і при аналізі різних аспектів адміністративно-територіального устрою. Передача схожих за змістом понять за допомогою різних термінів не йде на користь науковому пізнанню; пошук універсального терміну для характеристики територіальної нерівності у регіональному розвитку уявляється М.Долішньому важливим⁵. Але термін «диспропорція», якому він віддає перевагу, на наш погляд, є менш продуктивним у вказаному сенсі, ніж термін «асиметрія».

С.Злупко, який запропонував своє бачення системології як методологічної основи регіоналістики, наголошує на двох важливих моментах.

По-перше, на тому, що хоч як розглядати регіон – з точки зору пріоритетності географічно-природоресурсного чи інноваційно-технологічного фактора – людина завжди має лишатися в епіцентрі регіональної системи. По-друге, ця система не є замкнутою – вона взаємодіє з іншими горизонтальними й вертикальними системами і разом з ними творить органічну єдність. Взаємодія людини й довкілля ніколи не була статичною. У процесі господарювання істотно змінювалися якісні параметри базових компонентів довкілля, а разом з ними змінювалася й сама людина⁶. Для дослідження регіональної структури України цей підхід відкриває чималі евристичні можливості. Адже на кожному історичному етапі та чи інша конфігурація зовнішніх і внутрішніх кордонів виступає маркером, який визначає відносини вертикальної і горизонтальної економічної і політичної взаємозалежності, як і параметри культурних ідентифікацій.

Як наслідок неувagi радянської системи до проблем ментальності і «горизонтальних» зв'язків слід розглядати і той факт, що регіональна наука в Україні надто довго існувала переважно в рамках економічної географії; що ж до проблем культурної самоідентифікації регіонів, то вони і донині рідко стають об'єктами спеціальних наукових досліджень. Зате навколонукова публіцистика, створивши міф «двох Україн», незважаючи на шквал критики, посилено його експлуатує. Визнаючи наявність специфічної, притаманної лише даному регіону ієрархії системоутворюючих ознак, варто зосереджувати дослідницьку увагу не стільки на них, скільки на аналізі факторів і механізмів, які забезпечують цілісність держави і тривкість внутрішніх зв'язків. Найбільш продуктивним вважається застосування в її аналізі соціокультурного підходу, в основі якого лежить акцентування взаємозв'язків соціальності й культури, а суспільство розглядається як антропосоціетальна система, базована на єдності трьох компонентів: людини, культури й соціуму. Регіон при цьому трактується як форма цієї життєдіяльності, а в теоретичному сенсі – як концепт, який дає змогу структурувати соціокультурний простір за зрозумілими, хоч і дещо розмитими територіальними параметрами. Він допомагає створювати макси-

⁴ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). – Луганськ, 2005. – С. 24, 61, 71–74.

⁵ Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. – К., 2006. – С. 175–176.

⁶ Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. – 2004. – № 11. – С. 12–25.

мально наближені до реальності соціокультурні портрети регіонів з врахуванням матеріальних умов життя і соціального самопочуття мешканців, їхніх ціннісних і морально-духовних уподобань, традицій тощо. Зрозуміло, що цей портрет відбиває й диспропорції в регіональному розвитку, розбалансованість соціокультурних функцій деяких з них.

Для регіональної аналітики за сучасних умов украї потрібен надійний теоретичний фундамент, створований зусиллями кількох поколінь фахівців. Доводиться, однак, визнати, що серйозна увага до теоретичних проблем українського різновиду регіоналізму була привернута лише в останні роки. Відсутність сталого історичного фундаменту для регіоналістики в Україні пояснюється тим близьким до катастрофічного стану, в якому перебувала в УРСР уся система природничих і соціогуманітарних наук. Ще в 1930-х рр. цілковитого розгрому зазнали школи історико-регіональних та історико-географічних досліджень, пов'язані з іменами М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка, С.Рудницького. Відтоді всі розроблювані науковцями схеми районування блокувалися в Москві. На початку 1980-х рр. провідні фахівці Ради по вивченню продуктивних сил УРСР змушені були констатувати: найбільш обґрунтовані оцінки рівнів розвитку регіону будь-якого таксономічного рангу «можна було б дати у тому разі, якби для зіставлення був у наявності відповідний еталон, тобто оптимальна модель такого регіону. Однак така модель відсутня, а її розробка була б пов'язана із багатьма труднощами»⁷. Адаже навіть у виборі оптимальних розмірів міських поселень і територіально-виробничих комплексів управлінці в Україні мусили орієнтуватися на спущені Московією стандарти. Не доводиться вже говорити про те, що історичні передумови регіоналізації цілковито ігнорувалися навіть в енциклопедичних виданнях. Приміром, у «Географічній енциклопедії України», яка готувалася в останні роки горбачовської «перебудови» (останній том побачив світ уже в незалежній Україні) не виявилось статей про етнічні, історико- та політико-географічні землі України, хоч пропозиції щодо цього на стадії підготовки томів висувалися. Імена В.Ку-

бійовича, В.Геріновича, М.Кордуби та інших визначних фахівців в галузі історичної географії з'явилися лише в «Додатку» до третього тому⁸.

Сьогодні Україна вже має власну науку про територіальну організацію і територіальні відмінності життя суспільства, яка загалом вкладається в рамки соціально-економічної географії та теорії управління. Суттєвого прирощення наукового знання досягнуто у сфері теорії районування, зокрема у дослідженні закономірностей районоутворення та обґрунтуванні принципів соціально-економічної районізації. У територіальному розрізі вивчаються природні умови та ресурси територій, галузева структура господарства, розвиток людського потенціалу тощо. Українські науковці не замикаються на дослідженні місцевої специфічності, активно засвоюють зарубіжний досвід регіоналізму.

Для аналізу всього багатогранного спектру регіональних проблем застосовується генетико-еволюційна парадигма, згідно якої кожне явище, процес чи подія розглядаються у сув'язі минулого, сучасного й майбутнього. У конкретному соціальному аналізі вітчизняних реалій йдеться про необхідність врахування різних рівнів економічного й соціального розвитку українських регіонів у минулому; розриву між ними на певних етапах історичного розвитку економічних, технологічних, соціально-культурних зв'язків; переважання у їхній діяльності не ендегенних, а екзогенних відносин, тобто спрямованих не в середину національної території, а на зовні. У цьому контексті економісти особливо великого значення надають принципам економічного обґрунтування регіональної політики, які виходять із засад органічного розвитку людини й довкілля. Екогомологія відштовхується від концепцій сталого розвитку, але більшою мірою сфокусована на дослідженні людського й соціального потенціалу у системі регуляторів інтересів і потреб людини у конкретному регіональному середовищі. Сталість, стабільність і збалансованість розглядаються як запорука ефективного функціонування територіальної системи із заданими параметрами упродовж тривалого проміжку часу. Апеляція до культури при цьому слугує гарантією того, що поза полем зору науковців не залишаться етнічні, регіональні, локальні особливості територій⁹.

⁷ Алымов А.Н., Заставный Ф.Д. Региональные проблемы экономического и социального развития. – К., 1982. – С. 28.

⁸ Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж-Львів, 1996. – С. 534.

⁹ Регіональна політика та механізми її реалізації. – К., 2003. – С. 14–30.

Виробити на теоретичному рівні оптимальний для держави механізм центр-периферійних відносин допомагає концепт внутрішньої геополітики, введений у науковий обіг французьким науковцем І.Лакостом. На українському матеріалі його розвиває М.Дністрянський, який розглядає внутрішню геополітику як сукупність заходів держави та інших політичних сил, спрямованих на оптимізацію територіально-етнополітичних співвідношень та врівноваження геоетнополітичних процесів у трьох підсистемах: 1) державна територія, кордони; 2) територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування; 3) територіальна організація політичної активності населення. На думку М.Дністрянського, з врахуванням інерції історичного і політичного розвитку регіонів України у складі різних держав та реалій етнополітичної ситуації основною метою внутрішньої геополітики має стати оптимізація взаємин передусім у двох напрямках: по лінії «українська етнічна нація – етнонаціональні меншини» та «центр держави – регіони». На цьому шляху забезпечуватиметься розв'язання проблем територіальної консолідації, подолання інерції регіонального відчуження, кристалізації культурної ідентичності України, попередження та уникнення регіональних та етноконфліктів¹⁰.

Найважливіший компонент «внутрішньої геополітики» – створення механізмів узгодження взаємодії центральних та місцевих владних структур щодо розв'язання нагальних проблем територій. Підтримання балансу місцевих та загальнодержавних інтересів – головна умова успішності децентралізації державного управління, яка сьогодні активно впроваджується. Регіональна політика виступає як засіб подолання диспропорцій, що створилися у відносинах по лінії «центр-регіон», нерівномірності економічного розвитку регіонів, оновлення застарілих структур управління, стимулювання внутрішніх резервів саморозвитку, узгодження регіональних інтересів. За визначенням М.Долішнього, регіональна політика являє собою вагомий інструмент просторового регулювання соціально-економічного розвитку за допомогою методів, що враховують історичну та економічну специ-

фіку територій. Оптимальною вважається така регіональна політика, коли самоорганізація регіонів здійснюється «знизу» – при формуванні «згори стратегічних планів і цільових орієнтирів розвитку»¹¹. Принциповим моментом осмислення регіональної політики, за М.Долішнім, є необхідність чіткого усвідомлення двох її зрізів. Перший – політика держави щодо регіонів (державна регіональна політика), другий – регіональна політика, що здійснюється самими регіонами, у тому числі органами місцевого самоврядування. Надзвичайно важливим у цьому зустрічному процесі є дотримання єдиних правил поведінки і врахування історичної, етнічної, соціальної, економічної та екологічної специфіки територій¹².

Система централізованого державного управління, культивована в СРСР, призвела не лише до втрати традицій місцевого самоврядування, але й до такої міри домінування утриманських настроїв у суспільстві, коли життєва необхідність самоорганізації взагалі перестала усвідомлюватися. Внаслідок непослідовності реформ кінця ХХ – початку ХХІ століття ресурс систем життєзабезпечення багатьох міських і сільських поселень виявився практично вичерпаним. Водночас величезні зусилля, спрямовані на створення дійових механізмів місцевого самоврядування, постійно наштовхувалися як на проблему недосконалості територіального устрою, так і на економічну несамостійність основної частини населення. У цих умовах завдання забезпечення інноваційної самоорганізації муніципальних утворень виявилось надто складним. Проте жодна держава з тих, що утворилися на пострадянському просторі, не могла лишитися осторонь стимульованої глобалізаційними процесами регіоналізації світової політики і міжнародних економічних відносин. Напрямок змін виявлявся насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передавалася державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень. Це зумовило рух до децентралізації як об'єктивну потребу цивілізаційного розвитку.

Проблеми, що виникають у сфері територіальної організації у зв'язку з глобалізаційними

¹⁰ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів, 2006. – С. 377–379.

¹¹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К., 2005. – С. 14–25.

¹² Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ і ХХІ століть: нові пріоритети. – С. 17.

процесами, значною мірою є типовими для всіх країн Європи і Америки. Йдеться про необхідність періодичного перерозподілу повноважень між центром і периферією, наближення центрів прийняття рішень до населення, визначення оптимальних розмірів територіальних комплексів з метою ефективного управління і подолання соціально-економічних диспропорцій, диференційованого підходу до різних областей із врахуванням їхньої соціально-економічної, етнічної, мовної, конфесійної специфіки. Складність полягає у тому, що рамкові закони, які регулюють управління територіями, мають бути достатньою мірою стабільними, щоб зберігати наступність, і водночас гнучкими, щоб забезпечувати врахування як економічної, так і політичної кон'юнктури.

Чи готова Україна до осмислення нових реалій і засвоєння уроків власного і чужого досвіду? На жаль, далеко не повністю. Труднощі в економічній сфері, високі темпи інфляції, небезпека регіональної поляризації, швидке зuboження основної маси населення посилюються гострим ідеологічним протистоянням та збройним конфліктом на Сході України. Недооцінка значення науки і її явно недостатнє фінансування зумовлює швидкий «відплив» інтелектуальних сил за кордон чи в суміжні фінансово-бізнесові сфери, що значно звужує простір для україно необхідного прогнозного моделювання.

Для багатьох локальних співтовариств у Європі і світі регіоналізм став шансом для виходу з традиційного провінційного стану. Його завдання – встановлення справедливої міри відповідальності між загальнодержавним, регіональним і місцевими рівнями. Тому ніхто не стане всерйоз шукати у каталонському регіоналізмі «французький», а в північноіталійському – «німецький слід». Український регіоналізм також варто розглядати не як чиюсь «п'яту колону», а як прагнення до розвитку співробітництва із сусідами. «У даному разі українські регіональні рухи виступають своєрідними моторами інтеграції»¹³. У сучасних різновидах регіоналізм є прямим породженням глобалізму і територіальних зрушень кінця ХХ ст.

Теорія регіоналізму в Україні розробляється в різних аспектах – геоісторичному (цивілізаційному), територіальному, економічному, політич-

ному, етнокультурному, соціолінгвістичному та інших. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Методологічні підходи до аналізу регіональної специфічності теж відмінні. Онтологічний передбачає розгляд регіону як форми буття людини – з особливим акцентом на специфічності географічного середовища, заселення території і її освоєння. Типи поселень, особливості забудови, форми господарювання чимало скажуть вдумливому досліднику про характер соціальних відносин і специфіку світовідчуття членів регіональної спільноти. Функціональний підхід фокусує увагу на особливостях управління і функціях владних структур: регулятивній, аксіологічній (формування ціннісних систем), символічній, комунікативній тощо.

Поки що далеко не вичерпаними лишаються і можливості історико-генетичного підходу у дослідженні вітчизняного регіоналізму. Йдеться рівною мірою і про аналіз специфіки членування й структурування регіонального простору, і про простеження в історичній ретроспективі комунікативних зв'язків у чітко окреслених територіальних межах – починаючи від рівня автономних утворень і областей аж до рівня села чи хутора. Головне для фахівця-регіоналіста – схопити сутнісні особливості членування простору на різних історичних етапах, проаналізувати характер колонізаційних, модернізаційних, міграційних, соціальних, демографічних та інших процесів з тим, щоб максимально чітко окреслити можливі напрями реформування територіальної структури і системи управління територіями у найближчому і більш віддаленому майбутньому. Доцільним може бути виділення кількох рівнів історико-регіональних досліджень проблеми: нижній («мікро») рівень – місто, село, район, середній («мезо») рівень – область, автономна республіка і вищий («макро-») рівень – історико-географічний регіон.

Історична регіоналістика визнає найбільш прийнятною для своїх досліджень ту сферу просторової аналітики, яка досліджує територію в розрізі діалектики «частина – ціле», у площині центр-периферійних відносин. У фокусі її дослідження перебувають процеси централізації й децентралізації, зміни конфігурації кордонів,

¹³ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 238.

адміністративно-територіальні переділи. Основною для регіоналістики є парадигма соціально-історичного детермінізму, залежності настроїв і вчинків людини від стадії історичного розвитку і свого найближчого оточення. Однак в її категоріальній системі ефективно «працюють» і інші філософські й соціологічні парадигми – суб'єктивно-ціннісні, культуралістські, функціоналістські, соціальних мереж та інші. При цьому на зміну соціологічному номіналізмові (людина і спільнота як фокус наукового аналізу) приходять конструктивістська методологічна стратегія (коли головним об'єктом дослідження стає вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на індивіда й соціум). Ця стратегія поміж іншим передбачає аналіз впливу соціального середовища на спосіб життя, свідомість і поведінку людей у більш-менш замкнутих ареалах.

Можна констатувати також, що історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямкам науки про простір. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь другого.

Помітне зростання місця і ролі теорії регіоналізму у політичних і наукових дискурсах пояснюється насамперед безпрецедентними темпами трансформації європейського політичного простору і труднощами, які у цьому процесі постійно виникають. Поява додаткового, наднаціонального рівня управління суспільними процесами потребує сталого теоретичного базису дослідження їхніх основоположних детермінант. Але вже один той факт, що проблеми інтеграції виявилися затиснутими у доволі вузькому коридорі термінології, що традиційно асоціювалася

з роз'єднувальними, дезінтеграційними тенденціями, може слугувати ілюстрацією непростого шляху до визначеності й категоричності у дефініціях. «Новій просторовій науці», що народжується на наших очах, поки що явно «не вистачає» термінів, а полісемантичність тих, що перебувають в обігу, постійно потребує додаткових пояснень. Але так вже влаштований сучасний світ наукових уявлень: терміни усталюються або трансформуються після тривалої перевірки практикою їхнього смислового навантаження.

В сучасних геополітичних реаліях абсолютно закономірною виявилася тенденція, коли паралельно з видозмінами територіальних ландшафтів і напрямку фінансових і людських потоків відбувається суттєве переосмислення поняття регіональності, і його ключових параметрів. Своєрідний бум інтеграційних процесів, який супроводжував утворення Європейського Союзу, змістив акценти в осмисленні регіоналізму у бік декларації його контактних функцій – аж до гасел «десуверенізації» національних держав. Для нинішньої політичної ситуації в Україні процес регіональної інтеграції (об'єднання різних елементів системи із збереженням власної базової ідентичності) є викликом часу і від гармонійного поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів величезною мірою залежить подальший розвиток суспільного та регіонального буття в країні. Діалектика розвитку зазначених інтересів завжди перебуває в єдності суперечностей, адже вектори загальнодержавних і регіональних інтересів не в усьому співпадають. Але ці дві групи пріоритетів повсякчас були та будуть існувати і саме в можливостях регіоналістики дослідити й осмислити характер їх розвитку, моделі позитивного вирішення проблем та причини появи нових суперечностей. Реальні умови для регіональної інтеграції створює збіг загальнодержавних і регіональних інтересів, що є запорукою зміцнення єдності центру і регіонів і виявляється у забезпеченні реалізації обопільних намірів та прагнень. Неузгодженість, ігнорування, розрив єдності інтересів призводить до виникнення регіональних проблем та спричиняють утворення напруженості соціальних, регіональних, міжетнічних відносин, значно утруднюють процес консолідації суспільства¹⁴.

¹⁴ Верменич Я.В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії і сучасні реалії. – К., 2018. – 351 с.

Дедалі частіше науковці констатують початок стимульованого глобалізацією об'єктивного процесу регіоналізації світу, який супроводиться «переформатуванням» його традиційної структури на основі відносно самостійних гео-економічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Роль регіонів, що в сучасних умовах неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Відповідно і децентралізація стає рушієм змін, і від того, як скористаються її перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявиться вона благом чи стане чинником соціальної деструкції. Саме на цьому напрямку потенціал регіоналізму органічно поєднується з особистісним вибором людей, причетних до прийняття рішень. І надзвичайно важливо, щоб наука не стояла осторонь цього процесу.

Оскільки світ уже ніколи не буде таким, яким він був у минулому столітті, регіональна аналітика має базуватися на надійному, докорінно оновленому фундаменті. Якщо говорити про основні параметри оновлення, то вони йдуть по лінії відходу від лінійності й однозначності. Суспільство сьогодні розглядається як сума дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Регіональна строкатість заперечує як лінійність, так і однотипність, а ускладнені виклики вимагають ефективного й своєчасного реагування. Фахівці розрізняють три виміри регіональності – політичний, економічний і культурний, хоч таке «розведення» достатньою мірою умовне; регіональні дослідження, по суті, міждисциплінарні. Старі й нові форми регіональності існують паралельно, привносячи плюралізм у саме це поняття. Регіональність орієнтована на мережі, потоки, проникні кордони. Її основні риси – множинність структур і рівнів управління, множинність акторів, множинність ідентичностей.

Парадигма регіоналістики, отже, виявляється цілком співзвучною сучасній тенденції до глобального осмислення всіх, у тому числі й локальних, проблем. Новий рівень міждисциплінарного синтезу вибудовується на фоні кардинальної зміни загальних концептуальних схем, в контексті масштабних соціотрансформаційних процесів, які формують новий погляд на регіон і регіоналізм. Структура наукового знання про специфічність регіонального розвитку відбиває

принципово нові гносеологічні підходи до культуруотворюючих факторів у житті соціумів, причому культура і ґрунтовані на ній форми самосвідомості розглядаються як основний інтегруючий фактор. На зміну етнологічній парадигмі, яка у свій час стала базою для розв'язання багатьох принципових для гуманітарного знання проблем, але значною мірою вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходить соціологічна, яка дістає втілення в концепціях політичних націй і громадянського суспільства. Вона успішно доповнюється комунікативно-культурною та семіотичною парадигмами, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних та ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування.

Траєкторія глобалізації похитнула непорушність ідеї прямолінійного прогресу, змінивши водночас традиційні уявлення про центр і периферію. І якщо прогресистська ідея похитнулася задовго до новітньої фази глобалізації, то руйнування центр-периферійних відносин у їхньому «класичному» вигляді й справді є прямим результатом глобалізації, а точніше, глокалізації. Упорядкування простору у наш час відбувається навколо кордонів, і це зміщує фокус дослідження регіоналізму на пограничний простір. У порівнянні із національно-державним «регіональний зріз» має важливу перевагу, бо його предметне поле ширше і передбачає більшу кількість «випадків», які можна порівнювати. Багатобарвність, що є безпосереднім наслідком безмежності простору, особливо цікаво простежувати в історичному вимірі. Сучасна регіональна аналітика має шанс відповідати новим викликам, якщо буде акцентувати увагу не лише на реконструкції історичних культурних ландшафтів і структур, а на осмисленні всього спектру історичних горизонтів із розрізненням реальних образів територій та пропагандистських ілюзорних стереотипів. Процеси культурної дифузії у глобалізаційних параметрах (включно з міграціями, торгівельними, інформаційними обмінами) і нові явища у регіональному самоусвідомленні, і особливо прояви нетолерантності, що мають етнічне, культурне, релігійне підґрунтя – все це вимагає нового рівня регіональної аналітики і значно більш серйозного теоретико-методологічного забезпечення регіональної науки. Адже ми вже не раз ставали свідками того, як стратегічна недооцінка важливості регіональних проблем впливає на перебіг інтеракцій всередині соціуму.

References

- Alymov A.N., Zastavnyy F.D. (1982). Regional'nyye problem ekonomicheskogo i sotsial'nogo razvitiya. Kiev.[in Russian].
- Dnistrians'kyi M. (2006). Etnopolitychna heohrafiya Ukrayiny: problemy teorii i metodolohiyi praktyky. L'viv. [in Ukrainian].
- Dolishniy M. (2006). Rehional'na polityka na rubezhi XX–XXI stolit': novi priorytety. Kiev. [in Russian].
- Kolodiy A. (2006). Ukrayins'kyi rehionalizmy akstan kul'turno-politychnoy i polyaryzovanosti. *Ahora*, 3, 69-91. [in Ukrainian].
- Mal'gin A. (2005). Ukraina: Sobornost' iregionalizm. Simferopol'. [in Russian].
- North D. Institutions, institutional change and economic performance. (1991). New York.
- Rehional'na polityka ta mekhanizmyyi realizatsiyi. (2003). Kyiv. [in Ukrainian].
- Rehiony Ukrayiny: problemy ta priorytety sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku. (2005). Kyiv. [in Ukrainian].
- Shabliy O. (1996). Volodymyr Kubyovych: entsyklopediyazhyttya i tvorennia. Paryzh-L'viv. [in Ukrainian].
- Subkul'turna variatyvnist' ukrayins'koho sotsiumu. (2010). Kyiv. [in Ukrainian].
- Tatarenko T. (2005). Rehional'nyy faktor u politychnomu zhytti Ukrayiny (polityko-pravovia spekty). Luhans'k. [in Ukrainian].
- Vermenych Ya. V. (2018). Rehional'na intehratsiya v umovak hlobalizatsiyi: teorii i suchasnirealiyi. Kyiv. [in Ukrainian].
- Zlupko S. (2004). Osnovy rehionolohiyi: kontseptual'nyy pidkhid. *Visnyk NAN Ukrayiny*, 11, 12-25. [in Ukrainian].